

"LIEFKOZERYEN EN VUYLIGHEDEN"

theo van der meer

Vanaf 1730 tot aan de invoering van de Franse wetgeving in 1811 zijn er met grote regelmaat mensen vervolgd wegens sodomie. Buiten de hoogtepunten van vervolgingen in de dertiger, zestiger en negentiger jaren betreft dit in Amsterdam altijd nog tientallen personen. (1) Tot aan 1792 gaat het in alle gevallen om mannen. Eerst in dat jaar wordt er een vrouw, Elizabeth Frederica Wiebes, veroordeeld omdat zij op een vrouw gelegen heeft "op eene wyze, als een man gewoon is te doen, wanneer deselve met syne Vrouw vleeschelyke gemeenschap heeft". (2) In de jaren die daarop volgen tot aan 1798 worden in Amsterdam zeker nog 12 vrouwen gearresteerd, waarbij het in 9 gevallen tot een veroordeling komt. (3)

In de schaarse publicaties die tot nu toe aan de achttiende eeuwse sodomievervolgingen zijn gewijd wordt dit feit vrijwel genegeerd. Het wordt eenvoudig afgedaan met de mededeling dat in de negentiger jaren ook enkele vrouwen veroordeeld werden. Ovezall (1953) voegt er bij een tweetal vrouwen, die in 1797 veroordeeld werden, aan toe, dat zij "ook in andere opzichten geestelijk afwijkend waren". (4) Deze wel erg simpele uitspraak doet weinig recht aan de tragische omstandigheden waarin deze twee en ook de andere veroordeelde vrouwen verkeerden en de bijzondere plaats die homoseksuele vrouwen innamen. Uit de opgetekende verhoren komen veelal vrouwen naar voren die onder uiterst armoedige omstandigheden leven, aan de drank zijn en die soms inderdaad een labiele indruk maken. Dit laatste zou niet verklaard moeten worden uit hun individuele psychische staat en handelingen, maar uit de maatschappelijke houding ten opzichte van seksualiteit tussen vrouwen en de vrouwenrol in het algemeen; een houding die toen, net als nu, er verantwoordelijk voor is dat vrouwen vaak hun homoseksuele gevoelens en verlangens niet begrijpen, onderkennen of kunnen benoemen. Een uitvoerige beschrijving van de spaarzaam bekende vervolging van vrouwen is dan ook gerechtvaardigd.

de vervolging

De gebeurtenissen, die hebben geleid tot de aanhouding van de genoemde Elizabeth Wiebes lijken zich te lenen voor een driestuivers roman. (5) Als hooguit 24-jarige heeft zij er al een jaar 'werkhuys' op zitten wegens openbare dronkenschap. Na haar vrijlating heeft ze onderdak gevonden bij de 31-jarige Bartha Schuurman. Met Bartha en haar kind beslaapt ze, zoals in die tijd in de armste kringen gebruikelijk, één bed. Gedreven door jalouzie "uyt hoofde van de onbetamelijke blyken van vriendschap, die door E.F. Wiebes aan Catherina de Haan mede bewezen wierden", brengt Bartha op 9 maart 1792 deze vriendin van Elizabeth met een mes om het leven.

Deze 'crime passionel' pleegt zij op het moment dat Elizabeth hun gemeenschappelijke kelderwoning betreedt en Bartha met de door haar daar toe uitgenodigde Catherina aan de koffie zit. Degene die echter gearresteerd wordt is Elizabeth. Na het gebeurde heeft ze een aantal dagen verkleed als man door Amsterdam gezwoven. Tijdens de verhoren ontkent Elizabeth niet alleen de moord gepleegd te hebben, maar 'dekt' zij ook Bartha door van zichzelf te verklaren, dat zij in diepe dronkenschap verkeerde en nauwelijks een duidelijke voorstelling van zaken van het gebeurde meer had. In een later stadium zal zij verklaren, dat zij dit gezegd heeft omdat Bartha een vrouw met een kind is. Ruim een maand na de moord wordt ook Bartha gearresteerd en zij schuift de misdaad zonder meer in de schoenen van Elizabeth. Bijna een half jaar gaat voorbij voordat Bartha een bekentenis aflegt. Dan komt voor het eerst ter sprake dat Elizabeth "menigmaalen deselve B. Schuurman vleeschelyk bekend heeft". Door de pertinente ontkenningen van Elizabeth op dit punt en haar opmerking "sulke dingen nimmer te hebben gedaan en nimmer te hebben bijgewoond en ook nooit die in haar gedagten te hebben gehad" wordt wel enige twijfel opgeroepen aan de juistheid van Bartha's verklaringen. Op 11 oktober 1792 wordt Bartha veroordeeld tot de dood aan de wurgpaal. Elizabeth wordt wegens sodomie voor zes jaar uit Amsterdam verbannen. De 'mildheid' van dit vonnis komt wellicht voort uit twijfel onder de schepenen aan Bartha's verklaringen. Een twijfel die ook ingegeven zou kunnen zijn omdat ze hier voor het eerst geconfronteerd worden met sodomie of homoseksualiteit onder vrouwen.

Bijna vier jaren verstrijken voordat in 1796 een viertal vrouwen wordt aangehouden wegens 'liefkózeryen en vuyligheden'. (6) De 24-jarige Gesina Dekker die woonachtig is bij de 27-jarige Willemijntje van der Steen bekend dat 's avonds bij Willemijn vaak 'vrouwspersonen' komen "welke elkander publieq van minste daar zij, gev(angene) bij was, en in tegenwoordigheid van Willemijn van der Steen elkander streelden en zoenden en onder de rokken voelden". Naast de genoemde Gesina en Willemijn hebben ook Engeltje Blaauwpaard (27 jr.) en Pietertje Groenhof (46 jr.) hieraan deelgenomen. Gevraagd hoe Engeltje en Gesina 'de misdaad' met elkaar hebben gepleegd, vertelt Gesina "dat zij, gev(angene) op de grond lag en Engeltje Blaauwpaard aan haar zyde, als wanneer zy elkander liefkozende Engeltje Blaauwpaard haar vinger in de vrouwelykheid van haar, gev(angene) stak, deselve vinger bewoog, hetwelk omtrend een quartier geduurd heeft". Gesina is de enige van deze vrouwen die vlot bekend. Willemijn geeft na aanvankelijke ontkenningen toe dat zij er bij

is geweest toen Gesina Engeltje "op eene onbeta-
melyke wyze geïnventeerd heeft". Pietertje Groen-
hof gooit het op verleiding door middel van drank
en koffie, terwijl Engeltje eerst bekend als
Gesina wordt binnengeleid. Op 13 oktober 1796
worden Gesina en Engeltje beiden tot 6 jaar ar-
beid in het Spinhuis veroordeeld, Pietertje
krijgt 4 jaar en Willemijn 10 jaar.

Bij de 42-jarige Christina Knip die eind juli
1797 wordt aangehouden, lijken alle vooroordelen,
die in een maatschappij leven tegen homoseksuali-
teit bij vrouwen, ingeslagen. (7) Zij heeft op
17 juli 1797 de 14-jarige Maria Dorothea Bock op
straat overreed mee te gaan naar haar kamer. Daar
heeft ze het meisje op bed neergegoot "waarna
zy, gev(angene) een swartagtig lang werpig ding,
de gedaante van een grote vinger hebbende uyt
haar, gev(angenes) zak gehaald en om haar lyf met
een band gebonden heeft, welke ding door haar,
gev(angene) vervolgens terwyl zy, gev(angene)
over het lichaam van haar, get(uige) was liggende
met haar, gev(angenes) hand heeft gestoken in de
vrouwelykheid van haar, get(uige) en hetselve
gedurende de tyd van omtrend een half uur heen en
weder gewreeven, het welk haar, get(uige) een
grote pijn veroorzaakt heeft".

Twee vrouwen komen die zelfde dag getuigen "dat
deze, gev(angene) in de buurt waarin zy woon-
agtig is al zedert een geruime tyd is aangemerkt
geworden als niet volkoomen hebbende het gebruik
haarer verstandelyke vermogens en het uit dien
hoofde dikwyls gebeurd dat zy, gev(angene) het
voorwerp van spotterny van jongens en andere is".
Een van de vrouwen komt met een voorbeeld waaruit
het onverstand van Christina moet blijken. Een
paar maanden daarvoor heeft zij Christina eens
gevraagd, "Chrisje het verwonderd me dat je niet
trouwt" waarop deze 'unvervroren', als een heden-
daags feministe heeft geantwoord: "Om het neuken!
Als me dat mankeert kan ik het my zelve wel doen".
Christina Knip blijft ontkennen maar wordt toch
op 31 augustus 1797 tot 12 jaar arbeid in het
Spinhuis veroordeeld, nadat de Procureur tever-
geefs aan het Comité van Justitie heeft gevraagd
haar door geseling tot een bekentenis te mogen
dwingen.

Eind november van dat jaar houdt de Justitie
de 27-jarige Anna Maria Grabaut aan. (8) Als eni-
ge van de veroordeelde vrouwen is zij op z'n
minst uit de middenklasse afkomstig. Zij is ge-
huwd, woont op de Prinsengracht en heeft in ieder
geval aan één vrouw juwelen en andere sieraden
beloofd. Niettemin komt hier uit de verhoren een
nogal volkse en ook hartstochtelijke vrouw naar
voren. Ook zij blijft tot het eind toe ontkennen
en wijt haar 'slechte naam' aan het feit, dat ze
tegen ene Elizabeth Daamen heeft gezegd: "Beth
geef me een zoen", nadat ze deze op een borrel
getrakteerd heeft en zelf aangeschoten is geraakt.
Bij die gelegenheid zou ze tegen dezelfde Daamen
gezegd hebben: "Beth ik heb uw zoo lief, ge moet
altijd zonder muts wezen dan heb ik uw zoo lief,
ik zal maaken dat myn ouwe donder uit de stad
gaat dan moet je bij mij slaapen, dan zullen wij
vermaak hebben". Bij een andere gelegenheid: "als
je verschoond, dan moet je eens by my koomen, dan
moeten wy met ons beyde ook alleen zyn, want ik
wou je wel eens nakend zien en als jy myn zin
wilt doen, dan zal ik je mainteneeren, ik zal voor
u alles geeven wat uw hart verlangt, want als ik
een glas wyn gedronken heb ben ik zo heet als
vuur". Ook een zus van Elizabeth Daamen zou met
amoureuze toenaderingen en betastingen te maken
hebben gekregen, waarbij Anna haar gezegd moet heb-
ben: "Fyne bloem, je bent zoo fyn niet booven je

rok als daaronder, ik voel niets geen haar, 't
is net of het met catoen begroeit is".

En niet minder hartstochtelijk klinkt het als
Anna Margaretha tegen een andere vrouw zegt:
"Je hebt iets in uw wezen dat vrouw en man
bekoort als ik je maar eeven zien dan schiet ik
al en als je my morgen laat geeselen en over-
morgen brandmerken dan heb ik je daarom nog
lief". Anna Margaretha is aangegeven door een
aantal lieden waaronder de gezusters Daamen.
Een wraakactie van deze laatsten is niet uitge-
sloten. Een dienstmeisje van Anna Margaretha
getuigt dat de dames eens ruzie hebben gehad
waarbij Anna Margaretha door de gezusters is
uitgescholden voor 'lolhoer' en zij op haar
beurt de Daames heeft toegevoegd dat ze bank-
roetiers en zwendelaars waren. Hierop heeft
Christina Daamen gezegd: "Dat zul je geen doove
gezeit hebben, nu zullen wy je een pots bakken".
Ook in dit geval wordt de Procureur het geselen
ontzegd, maar niettemin wordt op 15 december
1797 Anna Margaretha tot 2 jaar arbeid in het
Spinhuis veroordeeld.

Het laatste geval betreft de aanhouding van
een vijftal vrouwen in april 1798: de 55-, of
56-jarige Anna de Reus, haar 17-jarige dochter
Anna Schreuder, respectievelijk bijgenaamd de
oude en jonge frouwe Anna, de 26-jarige Maria
Smit bijgenaamd Marie Larie, de 31-jarige Anna
Schierboom en de 49-jarige Catrina Mantels.
Bij hun aanhouding blijkt voor het eerst iets
van de publieke reactie op homoseksualiteit
onder vrouwen. Tijdens haar eerste verhoor komt
Anna Schreuder terug op een bekentenis die zij
klaarblijkelijk eerder heeft afgelegd. Zij zegt
bekend te hebben na mishandeld te zijn door een
aantal haar onbekende mans- en vrouwspersonen
en door een man op het Corps de Garde "aan
publieque spotterney tentoongesteld is en dat
deze ook gedreigd heeft haar borsten af te
snyden".

Ook deze vrouwen leven aan de zelfkant van de
maatschappij. Anna de Reus heeft een verleden
als prostituee. Zij, Catrina en Maria venten met
nieuwspapieren om in hun onderhoud te voorzien,
terwijl Anna Schierboom zegt te doen wat ze kan.
Geregeld onderdak hebben ze geen van allen.
Tegen een geringe vergoeding slapen ze meestal
bij Maria Mantels, een schoonzus van Catrina.
Uiteindelijk blijken de verhoren zich te con-
centreren op Anna Schreuder en Maria Smit. De
laatste wordt er van beschuldigd "met de jonge
frouwe Anna op een solder met het onderlyf bloot
gelegen te hebben en elkander gezoend en ge-
streeld, evenals een man een vrouw gewoon is te
doen". En de Procureur vraagt haar of ze durft
te ontkennen dat "de jonge frouwe Anna niet
vervolgens met haare bloote lyf op het bloote
lyf van de gev(angene) is gaan leggen en zig op
en neer bewogen heeft", en Maria "vervolgens
haare eene been opgeligt heeft en op de schouder
van de jonge frouwe Anna gelegen heeft" en deze
"met de tong de vrouwlykheid van haar gev(ange-
ne) gelikt heeft".
Ook deze vrouwen blijven ontkennen, maar worden
toch op 13 december 1798 tot 5 jaar arbeid in
het Spinhuis veroordeeld, de andere vrouwen
zijn al eerder onder handtasting vrijgelaten.

de maatschappelijke achtergrond

De gebeurtenissen rond deze vrouwen roepen
de vraag op waarom het ruim zestig jaar geduurd
heeft, voordat ook vrouwen slachtoffer worden

van de 'vitale afkeer' van homoseksualiteit. Onwetendheid, voortvloeiend uit de (mis-)ontkenning van vrouwelijk seksualiteit, zal evenals verzwijgen een rol hebben gespeeld. Het placaat van 1730 waarbij sodomie werd veroordeeld, spreekt nergens expliciet van vrouwen. In tegenstelling tot de Duitse wetboeken en de hier van kracht zijnde Carolina en het daarop gebaseerde werk van De Damhouder: *Practyk van Criminele Saken* die wel over sodomie tussen vrouwen spreken. (10)

In de meeste 18e eeuwse Encyclopedieën komt het begrip sodomie helemaal niet voor. Alleen Egbertus Buys heeft in zijn *Woordenboek van Konsten en Wetenschappen* (1769-1778) sodomie als lemma opgenomen. Hij definieert dit als 'ontucht tussen personen van het selfde geslacht' en daarmee sluit hij vrouwen niet expliciet uit.

Een tweetal andere encyclopedieën leveren een boeiend staaltje verzwijgen op. Aan het begin van de dertiger jaren zijn David van Hoogstraten en Jan Lodewijk Schuer in een plagiaatschandaal verwickeld met ene Luisius. De eersten zijn de schrijvers van het *Groot algemeen historisch, genealogisch en oordeelkundig woordenboek*, de laatste van *Het algemeen historisch, geografisch en genealogisch woordenboek*. Niet duidelijk is wie van wie gapt, maar onder het lemma *Sappho* vermeldt het eerste wel en het tweede niet de seksuele gewoontes van deze dichteres uit de zesde eeuw voor Christus.

Hoogstraten en Schuer schrijven, dat "de liefde-drift van Sappho zich mede voor die van haar kunst uitstreckte, en dat is dat haar het meest veracht heeft gemaakt". Vervolgens leveren ze een mooi stukje mannelijk chauvinisme. Ze vertellen dat Sappho ook van de Romeinen al de bijnaam 'maninne' kreeg toebedeeld, hetgeen volgens hun zeggen betekent, dat "Sappho eene Vrouw was, die zich met andere Vrouwen vermengde; ten tweede, dat het aanwees de drift, die zy voor de wetenschappen hadt, in plaats van zich met het spinnewiel te bemoeien; en ten derde dat het betekende den moed die zy hadt om de sprong van de Leucas (een rots) te doen".

Verzwijgen of niet, de inhoud van het begrip sodomie zelf zal hebben bijgedragen tot de ontkenning van seksualiteit tussen vrouwen. Vanaf de vroege middeleeuwen staat sodomie voor alles wat zich buiten het kerkelijk goedgekeurde recht op en neer beweegt en in de late middeleeuwen werd het vooral in verband gebracht met ketterij en hekserij, waarmee dan bedoeld wordt op seksueel contact met de duivel. Pas in de 18e eeuw lijkt de betekenis van het begrip zich te beperken tot anaal contact tussen mannen.

Niettemin hebben degenen die sodomie onder vrouwen wel voor mogelijk hielden zich afgevraagd hoe die vrouwen dat dan deden. Algemeen werd aangenomen dat zij daarbij gebruik maakten van voorwerpen ter vervanging van een penis. (11) Een dergelijke gedachte leefde kennelijk ook bij het grote publiek. Tijdens het verhoor van Anna Schreuder komt ter sprake dat vrouwen aan haar gevraagd hebben "na een werktuig waarmede sy de vuiligheden pleegde". Haar antwoord: "dit niet te hebben maar met haar lyf te hebben gedaan" zal niet tot de duidelijkheid hebben bijgedragen. Dit in tegenstelling tot de gebeurtenissen die hebben geleid tot de aanhouding van Christina Knip. Overigens springt men tijdens de ondervraging van deze vrouwen zuinig om met het begrip sodomie. Alleen tijdens de verhoren van Grabaut vallen de woorden 'sodomistische vuyligheden'. Voor het overige houdt men het op 'vuyle zonden', 'liefkozeryen en vuyligheden', etc.

De straffen van vrouwen lijken in verhouding tot die van mannen aan de milde kant. Mannen krijgen al gauw tientallen jaren eenzame opsluiting, terwijl het bij vrouwen meestal maar om enkele jaren gaat. Wellicht dat ook hier iets blijkt van het feit dat men vrouwen in dit opzicht weinig serieus nam.

De ontkenning van seksualiteit tussen vrouwen biedt echter op zich niet voldoende verklaring voor het feit dat zij aan niet meer dan incidentele vervolgingen hebben blootgestaan. Een factor die hiertoe bijgedragen heeft is een verschil tussen de vervolgte mannen en vrouwen zelf. Als in 1730 de vervolgingen tegen mannen losbarsten speelt de ontdekking van een soort primitieve subcultuur een belangrijke rol.

Een netwerk van vriendschapscontacten, bemiddelingsbureaus en talloze publieke ontmoetingsplaatsen als het Haagse Bos of de openbare toiletten maakt het de overheid verhoudingsgewijs makkelijk om tot vervolging over te gaan.

(12) Bij de vrouwen die in de jaren negentig gepakt worden is in het geheel geen sprake van een subcultuur. Het is zelfs de vraag of je kunt spreken van meer dan incidentele seksuele contacten tussen vrouwen.

Interessant is het om hierbij de theorie van Hocquenghem over 'de geboorte van de homoseksualiteit' te betrekken en deze ook te bezien in het licht van de ontwikkeling van de vrouwenrol. (13) Om met dit laatste te beginnen, vastgesteld moet worden dat de vrouwenrol in samenhang met de gezinsontwikkeling in de 18e eeuw belangrijke wijzigingen ondergaat.

Hoewel een overgang van 'grootgezin' naar 'kerngezin', althans wat West-Nederland betreft, vermoedelijk al veel eerder heeft plaatsgevonden (zo er al ooit iets anders dan een kerngezin bestaan heeft) is er wel sprake van een groeiende nadruk op de gezinsideologie. (14)

Ze gaat zelfs deel uitmaken van de algemeen politieke ideologie van de patriotten, in casu de middenklasse. Juist doordat deze zich in moreel opzicht de betere gaat weten van de regerende bourgeoisie (de regenten) legitimeert ze haar politieke aspiraties.

Het is deze gezinsideologie die er toe bijdraagt dat vrouwen in toenemende mate weggedrukt worden in de rol van echtgenote, moeder en hoedster en hun seksualiteit daaraan ondergeschikt wordt gemaakt. Het wordt in Nederland op z'n laatst in de tweede helft van de 18e eeuw voor vrouwen steeds moeilijker om een zelfstandige functie of beroep uit te oefenen. (15) Dit verklaart wellicht ook het verschijnen van een golf van travestieliteratuur over vrouwen omstreeks 1750.

(16) In deze literatuur, waarin een aantal malen ook de lotgevallen behandeld worden van niet-fictieve vrouwspersonen, vervullen vrouwen bij uitstek mannelijke 'beroepen' als soldaat of piraat. Deze vrouwen lijken een totale identificatie met de mannenrol te ondergaan en vaak gaan ze ook vrijages aan met vrouwen, echter zonder daarbij hun eigenlijke identiteit prijs te geven.

Wat hiermee gezegd wil zijn is dat in deze periode de vrouwelijke identiteit vergeleken met de uiteindelijk gegroeide nog betrekkelijk difuus is. Hier sluit ook de theorie van Hocquenghem op aan. Hij situeert het ontstaan van een identificeerbare seksuele minderheid in de negentiende eeuw en verklaart dit uit een combinatie van factoren zoals de moderne urbanisatie en het tot ontwikkeling komen van het psycho-seksuele denken, dat mede het woord homoseksueel schiepte. Hij ontkent daarmee niet dat homoseksuele handelingen in de vorige periode

plaatsgevonden hebben, maar stelt dat het samenhangend beeld van een 'pervers' persoon uiteindelijk uit een oerwoud van handelingen opdoemt. De conceptie die aan deze geboorte is voorafgegaan, is zonder moeite in de 18e eeuw te plaatsen. Daarbij moet een verklaring voor het feit, dat die voor mannen en vrouwen niet gelijktijdig heeft plaatsgevonden, gezocht worden in het punt dat in de 18e eeuw tal van ontwikkelingen op economisch, politiek en sociaal gebied gaande zijn. Die leveren dan nog een eenduidig plaatje op van een kapitalistische samenleving met een parlementaire democratie en de daarbij behorende sociale verhoudingen en rollen, waaronder die van mannen en vrouwen. Met andere woorden, homoseksualiteit is op het moment dat de hiervoor genoemde vrouwen gearresteerd worden, nog minder dan voor mannen een volledig psychologisch, seksueel of relationeel alternatief. Dat het uiteindelijk vooral vrouwen uit de laagste klassen zijn die vervolgd worden, moet vooral te maken hebben met de leef- en woonomstandigheden van deze vrouwen en in verband daarmee het feit, dat zij minder dan vrouwen uit andere kringen in de gelegenheid waren hun handelingen te verbergen.

1. Gemeente Archief Amsterdam, Secreete Confessieboeken RA 536-540.
2. Idem, Secreet Confessieboek RA 538, p. 251 e.v.
3. Idem, Secreete Confessieboeken RA 538, 539.
4. Ovezall, J.J., 'Over het sociale aspect van de homosexualiteit in de achttiende eeuw in Nederland'. In: *Nederlandsch Tijdschrift voor de Psychologie en haar grensgebieden*, Nieuwe Reeks, dl. 8, 1953.
5. Gemeente Archief Amsterdam, Confessieboeken RA 468, 469, Secreet Confessieboek RA 538.
6. Idem, Secreet Confessieboek RA 538, p. 339 e.v.
7. Idem, Secreet Confessieboek RA 539, p. 17 e.v.
8. Idem, Confessieboek RA 481 p. 302 e.v., Secreet Confessieboek RA 539, p. 29 e.v.
9. Idem, Secreet Confessieboek RA 539, p. 92 e.v.
10. Bleibtreu - Ehrenberg, G., *Tabu Homosexualität*, die Geschichte eines Vorurteils, Frankfurt a.d. Main., 1978.
11. Idem.
12. Boon, L., 'De grote sodomietenvervolging in het gewest Holland', in: *Holland, Regionaal Historisch Tijdschrift*, nr. 3, juni 1976.
13. Hocqenghem, Guy, 'De geboorte van de homoseksualiteit', vertaald en bewerkt door Michiel Bollinger en Gert Hekma, in: *Mietje* 6-7, 1979.
14. Ettema, W., en Neuteboom, G., 'De overgang van familie naar gezinshuishouding: een mythe? In: *Geografisch Tijdschrift*, Nieuwe Reeks dl. 5, nr. 4, sept. 1971.
15. Leydesdorff, S., 'Kanttekeningen bij "De geschiedenis van de huisvrouw"'. In: *Ter Elfder Ure* 20, *Feminisme* 1, 22e jrg., nr. 3, Nijmegen, 1975.
16. Kusters, Wiel, 'Over het aantrekken van een broek (I)'. In: *Revisor* 5e jrg., nr. 5, okt. 1978 en Monnier, Saskia, 'Travestie in de populaire literatuur in de achttiende eeuw'. Kandi-daatsscriptie n.g., januari 1979. (Documentatie Nederlandse letterkunde, Instituut voor Neerlandistiek, U.v.A.)